

U vrtlozima politike

Analizirajući političku djelatnost i uopće veze Gjalskoga s politikom Miroslava Krleža, primijetit ćemo da je Krleža gotovo bezobzirno surovo, ponekad nepravedno, pisao o Gjalskom koji je za njega bio politički nekonzekventan pisac i čovjek koji je uvijek tražio nove puteve u političkom životu Hrvatske:

»Ilirac, Slaven, Sveslaven, jugoslavenstvujući romantik, Hrvat, Samohrvat, antinagodbjenjak, starčevićanac devedesetih godina, on je istodobno i štrosmajerovac, propovjednik integralnog narodnog jedinstva, beogradski rojalist (1904), politički sumnjivac, član Hrvatsko-srpske koalicije, mađaron i progonjeni khuenovski činovnik, da bi u Prvom svjetskom ratu, 1917, postao mađaronski veliki župan i glasao za ratne proračune grofa Tisze. U deceniju poslije državnog ujedinjenja (1918-28), Gjalski, razočarani Jugoslaven unitarist, u svom posljednjem književnom djelu sanja o Jugoslaviji iz 1918. 'kao saveznoj državi jugoslavenskih zemalja i naroda, uređenoj po volji naroda'. Modernist i liberal, spiritist i 'Šopenhauerovac' koji vjeruje u metafizičke moralne autoritete, snobovski antiplebejac, apologet Karađorđevića i Marije Antoinette, antijakobinac, koji u Oktobarskoj revoluciji vidi konac svijeta, kozmopolit i šoven, Gjalski sa svim svojim peripetijama služi za proučavanje mentaliteta jednog historijskog perioda, koji bi se bez njegovih dvadesetak knjiga rasplinuo u prolaznosti pamćenja mnogo više nego što se misli. Kao i mnogi njegovi likovi između sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća, Gjalski je neka vrste književne preživjelosti, veoma podesne za proučavanje

problematike onog historijskog raspona, u okviru koga je djelovao kao pisac.«⁶⁶

Ovaj prikaz političkog zvanja Gjalškoga refleksija je jednog europski obrazovanog i prema društvenim i političkim prilikama otvorenog i angažiranog pisca. Očekivati od Gjalškoga onu političko-ideološku orijentiranost na način na koji je Krleža bio angažiran kao ljevičarski pisac, bila je politička iluzija Krleže i njegove generacije; socijalizam sovjetskog i nesovjetskog tipa stigao je u slijepu ulicu već na kraju 20. stoljeća.

Cini se da je ozbiljno političko zvanje Gjalškoga započelo 1906. s idejom južnoslavenskog ujedinjenja, ali sami počeci su sezali u drugu polovicu devedesetih godina 19. stoljeća. Aludiraju na to njegova autobiografska sjećanja kad govori o tome kako se od umirovljenja sve više bavio »slavenskim zbližavanjem«, posebno slogom Hrvata i Srba:

»Ta želja za tom slogom ponukala me je još prije, da sam slao na primjer svoju crticu 'Maju' najprije u srpski časopis i svakom zgodom i u svakom smislu skupa s prijateljem Šrepelom radio oko te sloge i ujedinjavanja na kulturnom polju i zbližavanja toliko razdaljenih i vještački oprečnih mentaliteta. U slijedu toga posjetio sam godine 1894. Beograd, gdje sam se upoznao s drugom Matavuljem, Sremcem, Adamovim, Milanovićem i drugima. Bio sam također vjerni član sviju slavenskih sastanaka, pa sam bio na kongresima i u Dubrovniku, Opatiji, Ljubljani, Sofiji, Beogradu i dr.«⁶⁷

U svojim kraćim člancima koje je objavljivao u »Obzoru« tijekom 1898. u aforizmatičkoj formi, polemizirao je s velikohrvatskim i velikosrpskim ideologijama, u vezi s njihovim historizmom, podcrtavši razlog nedostatka jedinstva Hrvata i Srba:

⁶⁶ Miroslav Krleža: *99 varijacija. Lexicographica. Eseji i zapisi*, Novinsko izdavačko preduzeće Duga, Beograd, 1972. str. 83-84.

⁶⁷ Ksaver Šandor Gjalški: *Rukovet autobiografskih zapisaka*, nav. izd., str. 211.

»Nas – hrvatske i srpske ljude, koji nismo lakaji i koji nemamo lakajske ćudi, pak bismo po tom morali koristiti domovini i narodu – poglavito ubija fraza i – historizam, pa tako dolazi da joj ne koristimo. (...) Fraza imadosmo i imamo sveudilj toliko još da mi se sad ne rači ovdje da ih spominjem i navadam. Ah, toliko ih ima! Jedva izađemo iz jedne, zapadamo u drugu. ‘Velika Hrvatska’, ‘Velika Srbija’, ‘državno pravo’, ah, tko će nabrojiti! A fraze i ništa nego fraze. Isto je s našim historizmom! U najvitalnijem pitanju ne tek našeg političkog života nego našeg narodnog života – gotovo smijem da kažem – našeg narodnog bivstvovanja, taj nas historizam čisto uništuje i priječi da izvedemo ono što nam sama priroda – sama natura toga našeg naroda daje.«⁶⁸

Djelotvorni politički nastup Gjalskoga započeo je u Hrvatsko-srpskoj koaliciji 1906. Na listi koalicije postao je zastupnikom u Hrvatskome saboru, a istodobno i u zajedničkom Ugarsko-hrvatskom parlamentu. Poznato je da su prije stvaranja koalicije, već 3. listopada 1905., hrvatski političari potpisali *Riječku rezoluciju*, »(...) u kojoj su poduprli mađarsku borbu za nezavisnost i istaknuli potrebu složne borbe hrvatskog i mađarskog naroda za njihova prava.«⁶⁹ Rezolucija je bila tiskana u listu Frana Supila (»Novi list«), koji je s drugim člancima podupirao prijateljsku politiku prema Mađarima, odnosno napadao njemačku politiku *Drang nach Osten* i informirao čitatelje o pozitivnim refleksijama Mađara i o mađarskom prijemu rezolucije. Takvu je intonaciju »Novi list« još dugo zadržao, usprkos tomu što je već 1907. Hrvatsko-srpska koalicija zbog prijedloga željezničkog zakona morala u opoziciju. Spomenuti je zakon sadržavao više protuhrvatskih paragrafa. Usprkos tomu – kao što smo naveli – »Novi list« i dalje objelodanjuje članke u kojima su autori težili iscrtati pozitivnu sliku mađarstva. Posebno je vrijedno spomenuti članak pod naslovom »Zrinjski i Rakoczy« (sic!) u kojemu se autor prisjeća borca za

⁶⁸ Navodi Miroslav Šicel: nav. dj., str. 41-42.

⁶⁹ Trpimir Macan: nav. dj., str. 187-188.

slobodu Petra Zrinskoga i njegova unuka Ferenc Rákócziya II. Članak je istovremeno bio i počast i demonstracija povodom ponovnog sprovođa Ferenc Rákócziya II. u Kassi (Košice), koji je umro u Turskoj u emigraciji.⁷⁰

Uz potporu Hrvatsko-srpske koalicije, pod uredništvom Veljka Petrovića i Jurja Gašparca, objavljen je 1906. u Budimpešti časopis »Croatia«. Cilj časopisa bio je informirati mađarsku čitalačku publiku o pitanjima »hrvatsko-srpske socijalne i gospodarske politike«, odnosno publicirati na mađarskom jeziku djela hrvatskih i srpskih pisaca i pjesnika. Frano Supilo pismom je pozdravio urednike i podržao njihove težnje za uzajamnim upoznavanjem kultura Hrvata, Srba i Mađara. Među suradnicima časopisa nalazimo Svetozara Pribičevića, Ferdu Šišića i Milana Marjanovića, koji potvrđuju povijesno značenje simbioze Dalmacije i Ugarskog kraljevstva i duhovnu srodnost predstavnika hrvatskog i mađarskog liberalizma 1848-1849. Časopis je izlazio od travnja do prosinca 1906. i u njemu su na mađarskom jeziku bila tiskana djela Ive Vojnovića, Dragutina Domjanića, Milana Begovića, Vladimira Vidrića, Silvija Strahimira Kranjčevića i Janka Leskovara. Među ovim piscima nalazimo i političara koalicije Ksavera Šandora Gjalskoga.

Na izborima 1908. Hrvatsko-srpska koalicija opet je pobijedila, ali zbog zakona o željeznici – kao što smo spomenuli – ona je već 1907. upala u defenzivno stanje, što je trajalo i 1908. U međuvremenu je uslijedila aneksija Bosne (1908). Dualistička vlada potvrđuje svoje pozicije, i tzv. Friedjungovim procesom krši otpor koalicije. Tijekom ovih događaja i Gjalski je sudjelovao u politici. Od 1910. opet je zastupnik u zajedničkom mađarsko-hrvatskom parlamentu. Interesantno je da se o njegovoj djelatnosti u zajedničkom parlamentu vrlo malo zna. On sam u *Rukovetu autobiografskih zapisaka* piše prije svega o svojim odnosima s predsjednicima vlade (István Tisza, Sán-

⁷⁰ Sokcsevits Dénes: *A magyar múlt horvát szemmel*, nav. izd., str. 144.

dor Wekerle, Károly Khuen-Héderváry), ali o njegovu radu u parlamentu vrlo nas slabo informiraju i dnevnicu zajedničkog parlamenta. Budući da je svoje govore uvijek izlagao na hrvatskom, tekstovi njegovih govora izbivaju u pojedinim svescima saborskog dnevnika. Kad je držao govor, u dnevniku uvijek piše da je *horvátul beszél*, tj. govorio hrvatski. Dnevnicu informiraju čitatelja samo o tome u kojim je odborima bio član. Prema ovim informacijama bio je član odbora za spomenik kraljici Elizabeti (*Erzsébet-zobor bizottsága*), molbenog i regnikolarnog odbora (*kérvényi es regnikoláris bizottság*).⁷¹ U regnikolarnom odboru bio je član kao zastupnik Ugarske i Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskih zemalja (*Horvát-Szlavón-Dalmátországok küldötte*). Zadatak je odbora bio stvoriti ujedinjeni manji grb Ugarske i Hrvatsko-Slavonsko-Dalmatinskih zemalja (*Magyarország és Horvát-Szlavón-Dalmátországok kisebb egyesített címerének megállapítása céljából delegált bizottság*).⁷² Vrijedno je pažnje da su članovi odbora za spomenik kraljici Elizabeti uz Gjalskoga bili Ferenc Herczeg, János Hock, István Kürthy, Vazul Mangra, Gyula Muzsa, Gyula Pekár, Gyula Rosenberg, grof Béla Seherr-Thoss, baron Iván Sztojanovics, grof István Tisza, János Tóth. Među njima su četiri prominentne ličnosti: političari grof István Tisza i János Hock, i poznati i tada već popularni pisci u Ugarskoj Ferenc Herczeg i Gyula Pekár.

Možemo povući paralele između govora Gjalskoga od 27. studenoga 1916. i govora mađarskog zastupnika Istvána Szabóa Nagyatádija, kao i predstavnika Rumunja u Ugarskoj Istvána Popa Csla, koji je također bio zastupnik Parlamenta. Szabó Nagyatádi, kao seljački zastupnik govorio je u ime »širih slo-

⁷¹ *Általános mutató a Magyar Országgyűlés Képvisezőházának naplóköteteihez*, 7. köt. [Opći indeks knjiga dnevnika Ugarskog sabora, sv. 7], Budapest, 1920., str. 251.

⁷² *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képvisezőházának naplója*, 28. köt. [Dnevnik Parlamenta Sabora koji bio skupljen na 21. lipnja 1910. godine, sv. 28], Budapest, 1916., str. 1.

jeva naroda«, naglašavajući da »doduše shvaćanja mađarskog naroda i kralja (...) nisu bila uvijek podudarna (...), ali budući da (...) su mišljenje, volja i rad Njegova Veličanstva uvijek izražavali blagonaklonost, i budući da i priprost mađarski narod zna da upravljati obitelji u kojoj ima dva pastorka znači veliku teškoću, to je on bio svakako odličan čovjek i ostaje nezaboravni vladar.⁷³

István Pop Csl govorio je u ime Rumunja u Ugarskoj naglašavajući i sljedeće:

»rumunjski narod uvijek se ponašao s tradicionalnom vjernošću prema prijestolu i sjajne znakove dokaza pokazivao u vrijeme teških iskušenja. Rumunjski narod uvijek je s pouzdanjem i ljubavlju gledao na svoga vladara i na prijestolje, kao na izvor svoga razvitka, obilja i napretka. Pod njegovim slavним vladanjem ustanovile su se naše najdragocjenije ustanove, koje su se pod njim razvijale i procvjetale (...) Rumunjski narod je primio vijest s dubokom žalosti, ali smo našli utjehu u njegovu testamentu, u kojem je govorio svojim narodima i očevu staranju za narod i zahvaljujući im za njihovu vjernost (...)«⁷⁴

⁷³ Mađarski tekst: »[...] jóllehet a magyar nemzet felfogása és a király[é] nem mindenkor egyeztek [...], de miután [...] Ófelségének gondolatmenete, akarata, munkája mindig a jóindulattól, a jóakarttól fakadt, és miután az egyszerű magyar nép is tudja, hogy olyan családot kormányozni, ahol két mostoha gyermek van és örökbefogadott gyermekek vannak, igen igen nagy nehézséggel jár, és aki az ilyen családot el tudja kormányozni közmegelégedésre, nagy sikerrel, mindenki hasznára: az mindenesetre kiváló ember volt és felejtethetlen uralkodó marad.« *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának naplója*, 33. köt. [Dnevnik Parlamenta Sabora koji je skupljen na 21. lipnja 1910. godine, sv. 33.], Budapest, 1917., str. 10.

⁷⁴ Mađarski tekst: »A román nép mindig hagyományos hűséggel viseltetett a trón iránt és ezen törhetetlen hűségének leginkább a nehéz megpróbáltatások korszakaiban adta fényes tanújelét. A román nép bizalommal és szeretettel tekintett mindig uralkodójára és trónjára, mint fejlődésének, jólétének és haladásának forrására. Az ő dicsőséges uralkodása alatt létesültek legértékesebb kultúrintézményeink, amelyek alatta fejlődtek és virágoztak. [...] Fájdalommal vette a román nép a mély gyász hírt, de vigasztalást találtunk végrendeletében, amelyben népeihez szól és biztosítja népeit szeretetéről, atyai gondoskodásáról és hálát mond nekik hűségükért [...]« *Ibid.*

Usporedimo li govor Popa s događajima u Erdelju poslije 1918., tj. poslije sloma Monarhije, moramo se zapitati o iskrenosti »tradicionalne vjernosti« »rumunjskog naroda« »prema prijestolju«.

Poznavajući mentalitet džentlmena Gjalskoga moramo pretpostaviti da je govorio dolično i pretenciozno. Inače on sam kaže u vezi s tim u *Rukovetu autobiografskih zapisaka*: »kano predsjedatelj delegacije morao sam u saborskoj sjednici zajedničkog sabora izreći nekoliko riječi na odar umrloga kralja Franje Josipa, na čiji sam sprovod također morao ići.«⁷⁵

Gjalski je kao zastupnik zajedničkog Hrvatsko-mađarskog parlamenta sudjelovao u radu Sabora u doba tri predsjednika vlade. To su bili grof István Tisza, barun Sándor Wekerle i grof Károly Khuen-Héderváry. Pri čitanju *Rukoveta autobiografskih zapisaka*, na kraju teksta upada u oči da Gjalski s čudnom sklonošću piše o dva predsjednika mađarske vlade: o grofu Istvánu Tiszi i o Sándoru Wekerleu, što u hrvatskom dnevnom tisku, osobito u oporbenim listovima, nije bilo uobičajeno. Osobito su upadljivi njegovi radovi kojima svojim čitateljima predstavlja Tiszu. Njegove riječi su oprečne shvaćanju koje zastupa Miroslav Krleža u svojoj publicistici ili u svom dnevniku *Davni dani* iz godina 1914-1920., kao i onome što se čita u onodobnom oporbenom hrvatskom tisku. Evo što piše Krleža u dnevniku *Davni dani* 17. veljače 1917.:

»Naši ilustrissimusi stoje pred Slavenskom Lipom na trgu bana Jelačića u cilindrima sa gospodinom Banom i prislušuju zvoncetu iz grofovskog alkovena grofa Tisze... Nije pretjerano slavno. A gospodin grof im zvoni kao što već grofovi zvonjakaju iz alkovena i kao što i nama svrabljivcima i sušičavcima trubi svoj 'Vergafterung' u Požegi, i sve je zbrka naših presvijetlih i preuzvišenih na trgu Svetoga Marka, koji ipak sudjeluju kod ove velike pobjede u naše ime kao politički glupani. Bonta Gejza pao i koliki miljuni takvih Gejza

⁷⁵ Ksaver Šandor Gjalski: *Rukovet autobiografskih zapisaka*, nav. izd., str. 216.

s njime? Historija uzima lijevu ruku Gejzinu ili desnu nogu takvih tisuća martira i na njima zida svoju 'podlogu'. Na očima ljudskim. Na vagonima mesa. Na lađama mesa. Na flotama mesa. Na klaonicama mesa. Od svega toga historija pravi kobasice i tim kobasicama hrani grofa Tiszu. Dobra gozba. Nama je suđeno da kao veoma mudri političari budemo psi pod stolom takvih karmina.«⁷⁶

S varijacijama ove intonacije suočavamo se u ostalim djelima Krleže sve do velikog romana *Zastave*. Ova intonacija prisutna je i u suvremenom hrvatskom tisku: u veljači 1905. i »Novi list« je pisao negativno o Tiszi, govoreći o nasilnosti i oholosti njegove vlade koja je izgubila već i taktičnu spremnost i sposobnost.⁷⁷ U javnom i političkom životu Hrvatske preokret se pojavljuje u vezi s Tiszom krajem 1913. i početkom 1914. kad je »imenovan je za komesara« barun Ivan Skerlec. Citiramo riječi Ferda Šišića:

»Njegovim posredovanjem došlo je od sporazuma između Koalicije i grofa Stjepana Tisze, predsjednika mađarske vlade: Hrvatskoj je vraćen ustav, Skerlec je imenovan banom (27. novembra 1912) na čelu 'činovničke vlade', a mađarska je vlada potukla 6. decembra Kossuthovu 'željezničarsku pragmatiku' i podnijela novu, u kojoj je izostala jezična uredba, kao jasna povreda nagodbenog zakona, ali je ipak ostala stara praksa – naime, mađarski je jezik i dalje ostao službenim na svim linijama državnih željeznica u Hrvatskoj i Slavoniji. Kad su potom 16. decembra izvršeni u Hrvatskoj novi izbori, Koalicija je dobila apsolutnu većinu, a hrvatska autonomna uprava proširena je 17. juna 1914. 'četvrtim odjelom Kr. Zemaljske vlade za narodno gospodarstvo'«.⁷⁸

Gjalski je, kao aktivan političar i zastupnik zajedničkog hrvatsko-mađarskog parlamenta u vrijeme ovih događaja, mogao

⁷⁶ Miroslav Krleža: *Davni dani. Zapisi 1914-1920.*, Zora, Zagreb, 1956., str. 231-232.

⁷⁷ O tome vidi: Sokcsevits, Dénes: nav. dj., str. 140.

⁷⁸ Ferdo Šišić: *Pregled povijesti hrvatskog naroda*, Matica hrvatska, Zagreb, 1962³., str. 468-469.

kontaktirati s predsjednikom vlade. Na temelju ovih susreta i suradnji pisao je:

»kano predsjedatelj delegacije dolazio sam mnogo i vrlo često u priliku, da govorim mađarskim državniciima i ministrima predsjednicima. Buknuli svjetski rat još je više davao tome prilike. Spominjem to, jer sam tako došao u prigodu, da se sastanem s ministrom predsjednikom grofom Tiszom. Tako sam upoznao jednoga od najvećih i najgenijalnijih državnika. U saobraćaju i u razgovoru s njime, čovjek je gotovo neprekidno osjećao tu njegovu umnu i karakternu veličinu. I ma da je od njega strujala neprestance hladnoća i upornost pravoga kalvinca, ipak je svojim iskrenim, poštenim i pravo kavalirskim načinom osvajao čovjeka. Nije ovdje mjesto, da ponavljam mnogu njegovu važnu izjavu, koju sada istom znamem cijeniti u svoj njezinoj vrijednosti, jer mi dokazuje, kako je bistro poznavao pravo stanje stvari i kakav je siguran sud imao. Da, velik je to i pošten čovjek bio! Zato ništa me nije toliko moglo uvrijediti nego kad se je po našim političkim situacijama provlačilo to ime u svezi s našim svakojakim patuljcima.«⁷⁹

U već citiranim odlomcima *Davnih dana* i eseja iz knjige *99 varijacija* Krleža je očevidno kritizirao Tizmu zbog njegove ratne politike, a čak i Gjalskoga koji je 1917., kao »mađaronski veliki župan« i zastupnik, »glasao za ratne proračune grofa Tisze«. Krleža u vrijeme pisanja svojeg dnevnika vjerojatno ili općenito ništa nije znao o stvarnoj ulozi grofa Tisze u vezi s ratnom politikom Austro-Ugarske Monarhije. Razumljivo je da sve ono što on kaže sadrži duh i hrvatske opozicije i općeg proturatnog mađarskog i hrvatskog tiska. Ali u vrijeme crtanja portreta Gjalskoga u knjizi *99 varijacija* već bi mogao kontrolirati čak i revidirati svoje shvaćanje o Tizinom odnosu prema ratu.

Pregledajmo sada ukratko, kao mogućnost paralelizma, shvaćanje onovremenih mađarskih pisaca Endrea Adyja, Dezsóa Szabóa, kao i najnoviju povijesnu sliku Istvána Tisze. U

⁷⁹ Ksaver Šandor Gjalski: *Rukovet autobiografskih zapisaka*, nav. izd., str. 215-216.

tom kontekstu možemo egzaktno promatrati i shvaćanje Gjal-skoga o mađarskom državniku.

Dezső Szabó bio je jedan od najistaknutijih romanopisaca i esejista, novelista i pamfletista u prvoj polovini 20. stoljeća, jedna od najproturječnijih ličnosti u Mađarskoj svoga doba. Kao mlad čovjek, uz pomoć Istvána Tisze, dobio je stipendiju za Kolegij Eötvös (*Eötvös Collegium*) u Budimpešti, a poslije i stipendiju za Francusku.⁸⁰ Unatoč tomu, nešto kasnije, kao srednjoškolski profesor erdeljskog gradića Székelyudvarhelyja, u povodu protesta srednjoškolskih profesora zbog egzistencijalnih teškoća napisao je protest te započeo aktivnu propagandu u inozemnom i u domaćem tisku, na što je vrlo oštro reagirao i grof Tisza.⁸¹ Poslije te afere Szabó je počeo pisati i u časopisu mađarskih građanskih radikala *Huszadik Század* (*Dvadeseto stoljeće*) koji je uređivao Oszkár Jászi, sociolog, političar i prijatelj pjesnika mađarskog simbolizma, Endrea Adyja. Naravno, poslije spomenute reakcije Tisze, Dezső Szabó je ostao među protivnicima mađarskog državnika. Ali kad je Tisza poginuo u atentatu (čini se na inicijativu Mihályja Károlyija ili bar s njegovim znanjem), Szabó, bivši protivnik, odmah je skicirao kratak napis o tragičnom događaju, koji je, prerađen i dopunjen, objelodanjen nakon dvije revolucije, u studenome 1919.⁸² Szabó je inače živahno i neobuzdano pisao o političkim ličnostima tadašnje Mađarske, ali ovaj put je intonirao svoj napis pod utjecajem tragičnog događaja. U drugom prerađenom članku već piše umjerenije, što za njega nije bilo uobičajeno. Njegov »nekrolog« o Tiszi zanimljiv je iz dva razloga. U početnom subjektivno obojenom dijelu članka »pod utjecajem štimpunga tadašnjih dana« prikazao je Tiszin lik »simpatičnijim

⁸⁰ Nagy, Péter: *Szabó Dezső*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964., str. 22-25, 36.

⁸¹ Ibid., str. 59-62.

⁸² *Szabó Dezső és a magyar miniszterelnökök* [Dezső Szabó i predsjednici mađarskih vlada], Szerkesztette és a bevezetőt írta Gömbös Gyula, Occidental Press, Washington D.C., 1975., str. 11.

i značajnijim«, iako je, prema prijašnjem njegovu shvaćanju (tj. prije 1918), Tisza bio »prosječna pojava« i »odgovoran za mnoge tragedije mađarstva«. Szabó ga tu naziva – s razlogom – »mađarskim Edipom«, koji je »na račun mađarstva (...) bio *Soll* i *Haben* u povodu velikog krajnjeg obračuna«, bio je »junak smrtne ljubavi i smrtne mržnje« i »velika pouka svoje rase«, njezin »duboki izražavatelj«, koji je prije svoje smrti sebe vidio kao pravednika:

»Prizivam Tebe, tragična sjeno (...)! Ti, zbog čijeg pada su već tada zadrhtala srca, kada je sve palo, koji si mogao biti posebna tragedija u vrijeme svih tragedija. Usamljena snago, prosipana voljo, očajnička, smrtna mađarska sudbino. Ja ću Te čitati. Ti si bio u meni kada smo se borili protiv Tebe. Bila je smrtna ljubav da smo Tebe htjeli mrziti, i htjeli smo gledati u dubinu sudbine našeg naroda, kad smo Tebe spominjali.

Ti si ispunjenje pozvane sudbine, kao antička tragedija. Svaka tvoja zabluda postala je ispaštanje, svaka tvoja veličina fijasko. Na račun mađarstva ti si bio *Soll* i *Haben* u povodu velikoga krajnjeg računa. Oh mađarski Edipe, koji si u smrtnoj ljubavi prema svojem narodu izvadio vlastite oči, i poslije s bolovima krvavih duplja sve ugledao: grob se otvorio pod nogama tvog naroda, i gledao si užasnu odgovornost. I tada se tvoja tragična smrt ispunjavala, ti si se uzdizao iznad svog vlastitog pravednika, i sam prelomio štap nad samim sobom. Tvoje ubojice ubile su samo povratnu dušu smrtnog Tisze.

Prizivam Tebe, junače smrtne ljubavi i smrtne mržnje, prizivam tvoje proročko viđenje i sudbonosno sljepilo na tvojim putevima, da tamo bude luč i sjena, što si Ti bio u duši svakoga Mađara koji je gledao prema budućnosti.

Prizivam Tebe, da tvoja veličina ne bude stanar sitnim grabljičicama, tvoja zabluda unosan posao lažnih revolucionara, nego da Ti budeš ono za što te je odredila surova povijest: velika pouka svoga naroda, čije si bio duboki izražavatelj.«⁸³

⁸³ Mađarski tekst: »Felidézlek tragikus árnýék, idején holt halott! Te, aki nek elzuhanása beleremegett a szívekbe akkor, mikor elzuhant, aki külön

Intonacija i jezična orkestracija ovih redaka odaje iskrenost mađarskog pisca koji kao nekadašnji duhovni protivnik sagiba glavu pred veličinom tragično ubijenog državnika. Nema mo razloga osporavati iskrenost Szabóa, jednog od najvećih prozaika mađarske književnosti 20. stoljeća. On je točno vidio veličinu ubijenog grofa i procijenio paradigmatšku sudbinu političara koji je bio džentlmen, veliki državnik i tvrdi moralist u smislu kalvinizma, i jedini protiv rata u vrijeme Franje Josipa I. Ova su mišljenja potvrđena historiografijom: 1918. bila je najveća tragedija ubojstvo čovjeka koji je mogao spasiti mađarstvo od Károlyijeve katastrofalne pustolovine i boljševičkog terora Béle Kuna i Tibora Szamuelyja.

U povijesnom i u filološkom smislu postoji precizan i egzaktn sažetak koji nam svjedoči o ne baš jednostavnom odnosu Tisze prema ratu. Gyula Szekfű, jedan od najvećih i najpoštenijih mađarskih povjesničara u svojoj *Kratkoj mađarskoj povi-*

tragédia tudtál lenni a minden tragédiák idején. Magános erő, elpazarolt akarát, kétségbeesetten, halálosan magyar végzet. Téged akarlak olvasni. Magunk volták, mikor ellened küzdöttünk, halálos szerelem volt az, hogy gyűlölni akartunk s fajunk végzetének mélyére akartunk látni, ha Téged idézünk.

A megidézett sorsnak megteljesülése vagy, mint egy antik tragédia. Minden tévedésed bűnhődés lett, minden nagyságod bukás. A magyarság számláján a Soll és Haben végső nagy elszámolása voltál. Oh magyar Ódipusz, aki fajod halálos szerelmében kitépted látó szemeidet s aztán a vérző üregek fájdalomával minden megláttál: a sírt, mely megnyílt fajod lábai alatt s a rettenetes felelősséget. És ekkor tragikus haláloed megteljesedett, önnön bíraddá magasodtál s magad törted el a fekete pálcát fejed fölött. Gyilkosaid már csak a holt Tisza hazajáró lelkét ölték meg.

Felidézlek, halálos szeretet, halálos gyűlölet hőse, felidézlek prófétai látásod és végzetes vakságod útiban, hogy a jövő felé induló magyar lelkén, ott legyen minden fény és árnyék, ami voltál. Hogy nagyságod ne legyen apró ragadozók cégére, tévedésed álforradalmárok jó üzlete, hanem légy az, amivé felépített a zord történelem: nagy tanulsága fajodnak, melynek olyan mély kifejezője voltál. *Szabó Dezső es a magyar miniszterelnökök* [Dezső Szabó i mađarski predsjednici vlade], Szekesztette és a bevezetést írta Gömbös Gyula, Occidental Press, Washington D. C., 1975., str. 27.

jesti (1606-1939),⁸⁴ u analizi ratnih arhivskih dokumenata, korespondencije i ostale ostavštine Tisze egzaktno je sažeo temu »rat i István Tisza«. Pobrojiti ćemo njegove tvrdnje prema kojima je Tisza kao kalvinist bio angažiran po strogom kalvinističkom moralu. On je djelovao u duhu tako shvaćenog morala i u privatnoj i u političkoj djelatnosti. Poslije sarajevskog atentata 1914. Tisza je bio uvjeren da je ta akcija bila upravljena protiv integriteta Monarhije i Ugarske. Konrad von Hötzendorf, šef glavnog stožera, i zajednički ministar vanjskih poslova Berchtold bili su za poraz Srbije. Bili su uvjereni da to neće provocirati druge države u Europi. U suprotnosti s tim shvaćanjem Tisza je bio uvjeren da, ako Monarhija napadne Srbiju, Rusija, čak i Rumunjska, neće ostati pasivne, i točno je znao da je podupiranje Njemačke samo iluzija. Dana 2. srpnja 1914., kada je Franjo Josip I. u osobnom pismu ubrzao cara Wilhelma da prizna *casus foederis* u vezi sa Srbijom, Tisza je u pismu savjetovao poništiti sve one izraze koji su, prema njemu, sadržavali aluzije na integritet Srbije. Naravno, pismo je bilo poslano bez Tiszinih korekcija.

Tijekom krize 1914. Tisza je uvijek energično protestirao u zajedničkom austrougarskom savjetu ministarstva protiv Berchtoldove vanjske politike, koja je kratkovidno dozvolila razvoj francuske, ruske i engleske Antante, odnosno udaljavanje Italije i Rumunjske od Monarhije. Ali to ministarstvo, na čelu s Berchtoldom, koji je svojom diplomatskom taktikom uvijek dovodio pred svršen čin, u savjetu zajedničkog ministarstva sve češće je slamalo Tiszine mirne težnje. Nažalost, Tisza je sve te svoje proturatne korake držao u tajnosti.

Kad je Berchtold 7. srpnja predložio da Srbiju treba konačno učiniti neškodljivom, Tisza je opet protestirao, čak je u memorandumu koji je poslao caru Franju Josipu I. naglasio sumnje u vezi s Berchtoldovim ultimatumom. Poslije duge polemike,

⁸⁴ Szekfű, Gyula: *Rövid magyar történet (1606-1939)* [Kratka mađarska povijest (1606-1939)], Osiris, Budapest, 2002.

19. srpnja pristaje na ultimatum, pod uvjetom da tekst potvrdi kako Austro-Ugarska Monarhija od teritorija Srbije neće ništa anektirati. Značajno je da su poslije prekida diplomatskih odnosa, Tisza, kao predsjednik mađarske vlade, i sama mađarska vlada, dobili informaciju o mobilizaciji tek naknadno. Dakle, Tisza prije nije mogao narediti mobiliziranje kraljevsko-ugarskog domobranstva! Tisza je kao puritanski pristaša kalvinizma i kalvinističkog shvaćanja morala, unatoč tomu što je bio protiv rata, mislio da mu je dužnost ne ostaviti svoju zemlju u velikoj opasnosti. Moralno shvaćanje nije mu dozvolilo da dezertira. Treba spomenuti da na početak svjetskog rata Mađari nisu utjecali: o tome su odlučivali Conrad von Hötzendorf i njegov zamjenik, general Metzger.⁸⁵

Dakle, zabluda je svaka tvrdnja prema kojoj odgovornost za Prvi svjetski rat prije svega pripada Tiszi.

Usporedimo li shvaćanje o Tiszi mađarskog pisca Dezsőa Szabóa s karakterizacijom Tisze od strane Gjalskoga, uvjerit ćemo se da je hrvatski pisac-političar bio detaljno upoznat s veličinom mađarskog državnika. Njegovo ocjenjivanje Tisze očito su motivirale druge činjenice, primjerice to da je Tisza u vezi s problemima između Hrvatske i Ugarske uvijek bio tolerantan, u mnogim slučajevima protestirao je u Ugarskoj protiv nasrtaja na hrvatske škole, odnosno protiv suvišnih mađarskih mjera protiv upotrebe nacionalnih obilježja.⁸⁶ Nijansirano prosuđivanje političkog karaktera ostalih osoba uključenih u politički život potvrđuju riječi o predsjedniku mađarske vlade Sándoru Wekerleu. On mu je bio simpatičan čovjek, ali je znao prepoznati i sasvim drukčije karakterne crte ovog u financije odlično upućenog političara:

»Uz Tiszu rado se sjećam također ministra predsjednika Sándora Wekerlea, koji je dašto rado dolazio u konflikt s istinom, ali

⁸⁵ Ibid., str. 478-487.

⁸⁶ Pölöskei, Ferenc: *Tisza István*, Budapest, 1985., str. 216.

je imao ljubazan, jovijalan i nimalo ishitren način, a svojom je lavljom glavom silio čovjeka, da mu bude simpatičan.«⁸⁷

Analizirajući političku djelatnost Gjalskoga kao političara, možemo potvrditi da je bio nadaren, uvijek i u najslženijim situacijama džentlmen. To potvrđuju riječi o Khuenu-Héderváryju na kraju teksta *Rukoveta autobiografskih zapisaka*:

»Kano delegat na zajedničkom saboru sudjelovao sam kod cijele opstrukcionističke borbe, a nakon raspusta sabora i novih izbora bio sam ponovno izabran. U toj sam periodi doživio grofa Khuenu-Héderváryja kao ministra predsjednika, koji mi se vanredno ljubazno približio, što sam ja naravno na fin način otklonio. Ta je njegova ljubaznost dakako samo dotle potrajala, dok si nije u Mađarskoj novim izborima sastavio sabor, kakav mu je trebao.«⁸⁸

Od 1906. politička karijera Gjalskoga lijepo napreduje. Ovakvo je ocijenio posljednju fazu svojeg političkog djelovanja:

»Pod konac godine 1917. pod banovanjem Antuna Mihalovića i podbanstvom dra. Kriškovića budem imenovan velikim županom županije zagrebačke i grada Karlovca. Svečano sam bio ustoličen 29. prosinca 1917. Kao gosti došli su na instalaciju ban Mihalović i drugi. Pribičević je bio osobito zadovoljan mojim govorom, a u skupštini pozdravio me je zanosnim govorom skupštinar dr. Lukičić. Nije ni godina prošla, i dogodio se slom monarhije. Sada sam silno žalio, što sam bio velikim županom i kao takav odstranjen iz politike onih dana. Kao virilni član sabora mogao sam dolaziti na velike sjednice narodnog vijeća.

A slušajući ondje naše ljude, osobito one, što nam je poslala Istra, Primorje i Dalmacija, nisam bio zadovoljan, a gotovo me je u brigu tjerala ona naglost, kojom se je hrlilo u Beograd. Jednoć sam se usprotivio i preporučio, da prije svega ovdje kod nas, kod kuće, uredimo stvar, pa da se onda upustimo u dogovaranje već

⁸⁷ Ksaver Šandor Gjalski: *Rukovet autobiografskih zapisaka*, nav. izd., str. 216.

⁸⁸ *Ibid.*, str. 215.

s obzirom na velik imetak naše hrvatske kraljevine, – svi su me prekidali i vikali, da sam pravi nagodbenjak. ‘Jest – jest clara pac-ta – boni amici!’ – odvratio sam ja, a nato su najbjesnije navalili na mene oni, koji su mi malo prije još u hrvatskom saboru doviki-vali: ‘Posrbica – izdajica’.⁸⁹

Sjećamo se da Krleža, pišući o poslijeratnoj fazi političkog djelovanja Gjalskoga, tj. poslije 1918., Gjalskoga naziva »razo-čaranim Jugoslavenom«. Nije neopravdano. U početku 1919. Gjalski je izabran u »privremeno narodno predstavništvo u Beogradu«, ali je već »u ožujku iste godine kao veliki župan stavljen u trajno stanje u miru«. Poslije toga se pod utjecajem unutrašnjih prilika počeo spremati da rezimira svoju političku djelatnost: 1924. napisao je i tiskao roman *Pronevjereni ideali*.

Poslije umirovljenja u novoj Državi Srba, Hrvata i Slovena-ca (1919) Gjalski još uvijek neumorno radi: od 1898. do počet-ka 1920-ih tiska romane i pripovijesti, niz članaka o raznim temama.

U ostavštini se nalaze, npr. u rukopisu, napisi o Zagrebu i o Gredicama. Promatramo li književni razvoj Gjalskoga u no-vom stoljeću, uvidjet ćemo višekratne preokrete, osobito što se tiče tematskih slojeva njegova književnog djela. Već na počet-ku novog stoljeća bit će novost neki ironičko-satirički napisi, kao npr. *Znanstveni heureka Mazalji Mikše* i *Izlet Grinczinger Pála na Magyar Tenger*, a od početka političke karijere pažnju usmjerava prema povijesnoj tematici. Primjeri su ove povije-sne orijentacije romani *Za materinsku riječ* (1906) i *Dolazak Hrvata* (1924). Temom i roman *Osvit* udovoljava zahtjevima povijesnog romana. U tom djelu Gjalski već iz polustoljetne perspektive svraća pogled na događaje narodnog preporoda. Dok se *Osvit* spominje kao najuspješniji pokušaj ove književ-ne vrste, dotle je djelo *Za materinsku riječ* možda najslabiji tekst tada već uspješnog i u cijeloj Hrvatskoj priznatog pisca.

⁸⁹ Ibid., str. 217.

Matoševa ocjena, prema kojoj ova knjiga nije ništa više nego »rezultat (...) banalne opservacije i reklamskog publicističkog diletantizma«, ustvari se nije promijenila ni do danas. Kao najnoviju ocjenu romana možemo navesti riječi Krešimira Nemeča: »koherencija djela slaba; ona se doista raspada na labavo povezane 'slike'.«⁹⁰

Posebno je pažnje vrijedno djelo *Dolazak Hrvata* koje je, kako ga imenuje sam Gjalski, »historička novela«. Možemo reći da se radi o jednom od ranih hrvatskih pokušaja pisanja esejiističkog romana, u kojem se forsira esejizam, a mješovito se pojavljuju mit i povijesna stvarnost. Doduše, Gjalski u popratnom komentaru romana ističe da se ovom djelu »svaka izreka, svaka misao, gotovo svaka pjesnička slika može potkrijepiti historijskim istinitim dokumentima«, ali on stvara kompoziciju gdje će mu biti važnija estetska istina nego povijesna, te u stilizaciji teksta prevladava »pjesnička sloboda«. Esejistički karakter stilizacije svakako je nova pojava u njegovoj prozi.

Pored povijesne tematike i esejističke stilizacije u to vrijeme upadljiv je u prozi Gjalskoga prioritet okultizma i mistike. Impuls ovih težnja prozaika je poticaj »da se udubi u ljudsku psihu, pozabavi istraživanjem *mističko-filozofskih* problema čovjekovih.«⁹¹ Prema Šicelu ova »sklonost k mistici nesumnjivo potječe iz kurijalnog ambijenta rodnih Gredica.«⁹² Utjecaj tog »ambijenta« sa stoljetnim, tajnim, mističkim sjenama »hodnika« gredičkih dvora već motivira npr. roman *Janko Borislavić* i rane novele (*San doktora Mišića*, *Kobne slutnje*, *Mors*), a kasnije dominira i u zbirci *Tajinstvene priče*, i još više u nekim kasnijim pripovijetkama, kao npr. u *Ljubavi lajtnanta Milića* iz 1915., čak i u pripovijesti *Sasma neobični i čudnovati doživljaji illustrissimusa Šišmanovića*, koja je nastala 1927. Sklonost misticizmu i tajanstvenosti gajio je proučava-

⁹⁰ Krešimir Nemeč: nav. dj., str. 213.

⁹¹ Miroslav Šicel: nav. dj., str. 163.

⁹² Ibid.

jući filozofiju Schopenhauera. Da doživljaj učenja njemačkog filozofa u Gjalskoga traje od njegovih bečkih studentskih godina potkrepljuju rane mističke novele, kao i pripovijest *Ljubav lajtnanta Milića*. Može se reći da je Schopenhauer u njega bio kontinuitet, što potvrđuju i tragovi moderne, kao npr. simbolistička korespondencija u spomenutim djelima. Dakle čini se da je u doba svog političkog djelovanja Gjalski težio da »modernizira« književnu praksu, na što ga je poticala i poznata oštra i »totalno negativna« kritika A. G. Matoša o romanu *Za materinsku riječ*. Dokazuje to i već spomenuti primjer, tj. povijesni roman *Dolazak Hrvata*, gdje je pokušao stvoriti novu varijantu književne vrste – »roman-esej«. U tom periodu bio je očividno manje plodan pisac. Ali sa svojim »mističko-filozofskim« motiviranim djelima bio je pionir »(...) u razvojnim procesima hrvatske književnosti na onoj granici, gdje modernizam i avangardizam počinju nadvladati tradicionalne stvaralačke oblike i teme.«⁹³ Unatoč tomu, skeptično prihvaćamo primjedbu Miroslava Šicela da je ova »mističko-filozofska i impresionističko motivirana« proza Gjalskoga »objektivno slabija od njegovih zagorskoplemenitaških tema«.⁹⁴

Prema našem shvaćanju baš sloj proznog impresionizma književnog djela Gjalskoga demonstrira rani modernizam već prije raspleta hrvatske moderne.

⁹³ Ibid., str. 179.

⁹⁴ Ibid.